

Etica normativă a lui R. M. Hare: cele două niveluri ale gândirii morale

La nivelul eticii normative, R. M. Hare este un utilitarist. Dar un utilitarist care pleacă în justificarea poziției sale de la mai multe intuiții kantiene. Așadar, etica normativă a lui Hare e o sinteză a mai multor teorii de ordinul I, în primul rând a utilitarismului și deontologismului kantian.¹ Un bun exemplu de sprijinire pe umerii lui Kant spre a obține o concluzie utilitaristă e tentativa sa de a deduce în mod *a priori* (ca și Kant) un canon *logic* al raționării cu propoziții morale asemănător celui pe care-l numim prin tradiție utilitarist, canon pe care să poată apoi întemeia, prin analogie, un principiu *normativ* propriu-zis al utilității (ca și Mill). Hare era convins (iarăși ca și Kant) că e indispensabilă o fundamentare *a priori* a eticii, o deducție non-empirică a principiului ei. Și aceasta pentru că orice fundamentare empirică a principiului moralității în moravurile existente presupune un angajament etic anterior, cel conținut în acele moravuri, adică riscă ridicarea acestor moravuri contingente (care pot fi simple prejudecăți) la rang de principiu. Numai o fundamentare *a priori*, independentă de orice intuiții morale de conținut, ne poate scăpa de acest neajuns și să asigure obiectivitatea.

Colegiul Corpus Christi, Oxford

Concret, demersul lui Hare e acela de a arăta că din proprietățile *logice* (deci *a priori*) ale propozițiilor morale (prescriptivitatea și universalizabilitatea) se poate deduce, tot *logic*, un canon de judecare ce ni-l evocă pe cel utilitarist și care definește funcționarea minții *logic* perfecte și total informate a unui observator ideal. În acest fel, meta-etica sa prescriptivist universală e utilizată pentru a fundamenta etica sa normativă așa cum, la Kant, principiile ființei noumenale întemeiau imperativele ființei fenomenale: “Astfel, aparatul *logic* al prescriptivismului universal, [prescriptivitatea și universalizabilitatea] ne va conduce [strict *logic*] la formularea

¹ Pentru influența lui Kant asupra filosofiei morale contemporane, vezi Denham, S. F. Jackson, *Influența lui Kant asupra filosofiei britanice contemporane*, în A. Montefiore, V. Mureșan (ed), *Filosofia morală britanică*, Editura Alternative, București, 1998.

unor judecăți care sunt aceleași cu cele pe care le-ar face un utilitarist acțional scrupulos”. În mod surprinzător, Hare vrea să deducă utilitarismul pe o cale kantiană.

Să urmărim acest **demers de întemeiere a priori a principiului utilității** plecând de la o întrebare antică: o obligație este oare *morală* pentru că e expresia voinței lui Dumnezeu sau ea e expresia voinței lui Dumnezeu pentru că e morală? Pentru teologul creștin, „voința lui Dumnezeu este cel mai înalt principiu al moralității”, deci o obligație e morală pentru că e expresia acestei voințe divine. În schimb, atât Kant, cât și Mill, dar și Hare, răspund că o obligație nu e morală pentru că e expresia (arbitrară² a) voinței lui Dumnezeu, ci e expresia voinței lui Dumnezeu *pentru că* e morală. Cu alte cuvinte, moralitatea unei obligații trebuie determinată printr-un criteriu independent de voința lui Dumnezeu și care guvernează inclusiv voința lui Dumnezeu. În opinia lui Hare, așadar, voința lui Dumnezeu e subordonată ea însăși unui criteriu (principiu) moral rațional. Deci am putea spune că un asemenea Dumnezeu rațional e foarte asemănător cu observatorul ideal al lui A. Smith, cu voința sfântă a lui Kant, cu judecătorul competent ideal al lui Mill și cu ceea ce Hare numește „arhanghel”. Adică cu o ființă logic posibilă, fără trup, nevoi, angajamente sociale etc., fără reguli morale inculcate de tradiție, perfect informată și imparțială, care gândește după regulile logicii, inclusiv ale celei deontice (i.e. logica formală a propozițiilor prescriptive). Problema este: cum am putea determina care e regula după care judecă moral o asemenea ființă ideală?

Raționamentul prin care Hare încearcă un răspuns începe cu întrebarea: cum ar gândi oare un asemenea „arhanghel” ceea ce noi numim în limbaj uzual o alegere morală, adică *alegerea* între a face acțiunea X (a respecta o promisiune) și a face acțiunea Y (a ajuta un vecin aflat la ananghie)? Am putea transpune această întrebare, pentru mintea arhanghelului nostru logic, sub forma unei alegeri între susținerea adevărului a două prescripții universalizabile. Dacă el alege acțiunea X, atunci înseamnă că susține propoziția „Trebuie să fac acțiunea X”, iar aceasta e o *prescripție universalizabilă* (conform definițiilor date anterior celor două proprietăți logice). Cu precizarea că arhanghelul va trebui să raționeze ca și cum nu ar mai fi auzit până acum de principiul utilității și neputând utiliza în argumentare noțiuni etice legate de acesta sau de alte principii morale. În continuare, Hare încearcă să determine ce decurge *logic* de aici? Să plecăm de la sensurile „prescriptivității” și „universalizabilității” în cazul propoziției „Trebuie să fac acțiunea X”.

Prescriptivitatea ne spune că a *prescrie* acțiunea X mai degrabă decât acțiunea Y înseamnă a spune cuiva să *prefere* X lui Y. (“A accepta o prescripție [e.g. o propoziție morală] înseamnă a avea o preferință”; preferința e ceea ce *doresc* oamenii cu diferite *tării*). Aici Hare a introdus în discuție conceptul factual de „preferință” dintr-o analiză a sensului de dicționar al conceptelor de „prescriere” și de „alegere”. Niciunul nu sunt cuvinte morale.

Universalizabilitatea ne spune că dacă o persoană *susține* că “*trebuie* să facă X” în anumite circumstanțe (e.g. să-și țină promisiunile) atunci e logic necesar să spunem despre orice persoană identică cu prima sub aspectele relevante și aflată în aceleași circumstanțe că “*trebuie* să facă X”. („Teza universalizabilității cere că dacă facem o judecată morală despre această situație, e necesar să fim gata să o facem despre oricare dintre celelalte situații întru totul asemănătoare”).

Rezultă că dacă un agent ideal A susține prescripția universalizabilă „Trebuie să fac X”, aceasta înseamnă nu doar că el *preferă* acțiunea X acțiunii Y în

² „Căci, de ce l-am preamări pe Dumnezeu pentru ce a făcut, de vreme ce el ar fi fost la fel de demn de laudă și dacă ar fi făcut contrariul?” – se întreba Leibniz.

circumstanțele în care se află, ci și că *ar prefera* să facă acțiunea X dacă agentul ideal A ar fi identic cu agentul ideal B, cu agentul ideal C etc. adică dacă s-ar afla în locul *tuturor* celor afectați de acțiune. Concluzia importantă conținută aici este următoarea: o prescripție universalizabilă („Trebuie să fac X”) e susținută de un arhanghel dacă adoptarea ei duce la *satisfacerea preferințelor tuturor părților afectate*. („Deoarece el ocupă, respectiv, pozițiile tuturor celorlalte părți din situația reală, nicio judecată nu i se va părea acceptabilă dacă nu duce la ceea ce e *cel mai bine pentru toate părțile, pe ansamblu*”).

Prin urmare, pus să facă o alegere epistemică între două prescripții universalizabile (alegere ce *seamănă* doar cu ceea ce noi numim îndeobște o alegere *morală*) un arhanghel va alege acea prescripție care satisface cel mai bine preferințele tuturor părților implicate. Or, acesta e un mod de a gândi o alegere ce ne *evocă* o judecată de care am mai auzit undeva, anume o judecată morală *de tip* utilitarist: prefer acea acțiune (între X și Y) care are drept consecință *ceea ce e cel mai bine pentru toate părțile, pe ansamblu*. Acest canon de gândire logică al unui *observator ideal* e considerat de Hare ca fiind “*fundamentul formal* al utilitarismului [privit ca teorie normativă]”. Dar aici suntem încă la nivel *logic*, adică meta-etic, și vorbim doar despre ce *înseamnă* a alege o prescripție universalizabilă, nu despre principiile morale ale acțiunii umane. În acest sens afirmase Hare că, în ultimă instanță, diferența specifică a propozițiilor morale constă în faptul că sunt obținute cu ajutorul „gândirii critice”, utilizând drept criteriu maximizarea satisfacerii preferințelor unui agent ideal, iar aceasta e o proprietate *formală* a propozițiilor morale. Iată cum, plecând de la Kant (de la ceea ce sugerează ideile kantiene ale prescriptivității și universalizabilității), Hare ajunge în apropierea lui Mill. Căci concluzia sa a fost aceea că un observator ideal ar gândi în stil utilitarist; de unde rezultă că noi, ființe umane imperfecte, *trebuie* să gândim utilitarist, căci standardul moralității noastre sunt tocmai ființele moralmente perfecte. Așa se justifică pretenția sa că teoria normativă pe care ne-o oferă reprezintă o „sinteză între utilitarism și Kant”.

Subliniez o dată în plus că până aici ne-am plasat la un nivel *pur logic* al discuției; la acest nivel *nu se iau încă decizii morale concrete*, ci se arată doar ce “canoane de raționare de un tip complet formal” pot fi stabilite prin apel la intuițiile noastre logico-lingvistice uzuale (canoane ce derivă din proprietățile logice ale prescriptivității și universalizabilității și din înțelesurile *non-morale* ale unor cuvinte descriptive: “a alege”, “a dori”, “a prefera”, etc.). Acesta este palierul formal sau meta-etic al argumentării lui Hare, cel în care are loc studiul proprietăților logice ale termenilor morali și regulile logice ale judecății corecte în limbajul moralei. Rezultatul acestei analize pur conceptuale a fost: canonul judecății logic corecte în alegerea unei prescripții universalizabile de către un observator ideal e unul *de tip* utilitarist. Acest canon ne arată cum ar judeca un observator ideal a cărui minte ar funcționa strict logic, în limitele logicii discursului moral așa cum o înțelege Hare (acestui observator ideal Hare îi spune „arhanghel”, inspirat de Kant). Apoi, prin *analogie* cu acest canon logic, putem conchide că principiul acțiunii morale pentru ființele umane imperfecte (pentru „proli”, cum le spune Hare, inspirat de data aceasta de Orwell) este o imitație a canonului arhanghelilor: anume principiul moral (de substanță!) al **utilității**. E vorba, mai exact, de principiul *utilitarismului acțional preferențial*, adică un utilitarism formulat în termeni de comparare a preferințelor tuturor persoanelor implicate. Evaluarea „corectitudinii” acțiunilor nu se mai face acum în funcție de un „bine” interpretat ca stare mentală (Mill), ci ca măsura în care consecințele acțiunii satisfac preferințele tuturor celor afectați.

Hare folosește pentru sfera moralității comune, a regulilor și codurilor morale omologate social care ne ghidează în viața de zi cu zi, denumirea de „nivel intuitiv al gândirii morale”. Și mai numește „nivel critic al gândirii morale” pe acela la care, numai puțini oameni și în rare ocazii încearcă să îl imite pe „arhanghel” aplicând principiul utilității pentru a rezolva conflictele morale apărute la nivelul intuitiv sau a justifica introducerea unor reguli morale noi. Asemenea oameni aleși sunt reformatorii morali sau creatorii de coduri deontologice. Inspirația milliană prezentă aici e flagrantă și recunoscută.

În sinteză, aș spune că teoria etică a lui R. M. Hare e clădită pe două paliere: palierul meta-etic (“formal”, deci *a priori*), care e fundamentul *logic* al eticii sale (“prescriptivismul universal”), respectiv palierul etic-normativ (substanțial), care e un anume gen de utilitarism preferențial. Pe ansamblu, avem aici de-a face cu o teorie ce ar putea fi numită *utilitarism prescriptivist*. Palierul etic-normativ e structurat, la rândul-i, pe două “niveluri” ale gândirii morale: nivelul intuitiv (nivelul 1) și nivelul critic (nivelul 2). Convingerea lui Hare e că avem nevoie de ambele niveluri pentru a putea judeca moral acțiunile noastre. Utilitarismul său binivelar e o combinație de utilitarism acțional și utilitarism normativ în care, la nivelul intuitiv regăsim obișnuințele de gândire specifice „intuiționismului” (D. Ross) și kantianismului. Pretenția autorului a fost să arate cum putem ajunge, printr-un raționament strict logic, fără a apela la niciun fel de convingeri morale de substanță anterioare (utilitariste sau anti-utilitariste), ci doar exploatarea înțeleșului cuvintelor non-morale, la un canon formal de raționare *de tip* utilitarist care să reprezinte “temeiul logic” al unui principiu substanțial al utilității cu ajutorul căruia să putem apoi decide ce trebuie și ce nu trebuie *să facem*.

Ar merita să insistăm pe felul în care e utilizată aici **metoda observatorului ideal** și pe analogia cu ființele sfinte și diabolice ale lui Kant. Hare numește “arhanghel” ceea ce A. Smith numea “spectator imparțial”, J. S. Mill “judecător competent” ideal și Kant “ființă sfântă”: o ființă ipotetică, având o capacitate de raționare absolută după canoanele logicii deontice, informație factuală completă și care e total imparțială. E o ființă cu o “gândire critică” *perfectă* – ea gândește *întotdeauna* și fără eroare după canonul utilitarismului preferențial. La cealaltă extremă avem „prolii”, ființe ipotetice *supuse* legilor morale, dar care nu participă la *crearea* legilor morale, căci nu posedă “gândire critică”, ci au doar intuiții, sentimente, dispoziții morale și coduri care să le îndrume conduita.

Între cele două extreme se situează oamenii care împrumută câte ceva de la amândouă aceste ființe ipotetice. Ei gândesc de obicei ca prolii și rareori, unii dintre ei, ca arhanghelii. Există neîndoielnice limitări tipic umane care ne îndepărtează de un „arhanghel”: ne lipsesc aproape întotdeauna informațiile factuale *complete*; ne e foarte greu să ne punem imaginativ în pielea altora; ne lipsește timpul pentru a reflecta la aceste informații. Un arhanghel nu are asemenea restricții; el e o mașină logică. Dar noi putem *aspira* spre statutul de arhanghel, putem încerca să-l imităm, putem „cere audiență” la el. Noi putem, bunăoară, să tindem să devenim „gânditori critici” cât mai buni, chiar dacă știm că nu vom fi niciodată perfecți. Dar noi *putem* totuși face câte ceva: de exemplu, putem să explorăm *cât mai multe* consecințe factuale posibile ale tipului de acțiune evaluat; să determinăm cât mai fin *probabilitatea* producerii lor; să determinăm măsura în care ele satisfac preferințele *tuturor* celor implicați (punându-ne imaginativ în locul lor); să determinăm cantitativ *așteptarea* satisfacerii preferinței, care e produsul dintre utilitate și probabilitatea rezultatului pentru toate rezultatele; să *comparăm* aceste utilități și să *alegem* acțiunea cu **așteptarea**

satisfacerii preferinței cea mai mare. Aceasta înseamnă a încerca, atunci când e nevoie, să gândim critic.

Dar noi, ca ființe imperfecte, ne plasăm totodată inevitabil la **nivelul intuitiv** al gândirii morale. Acesta e nivelul vieții morale cotidiene, unde acționăm și gândim moral ca niște “proli”, adică ne ghidăm pur și simplu după codurile morale existente și reacționăm cvasi-spontan conform dispozițiilor morale inculcate prin educație etc. Acesta e nivelul moralei comune, al aplicării diverselor coduri deontologice, al moralei personale. De ce a fost numit “intuitiv”? Pentru că aici gândim, poate, ca niște *intuiționiști*: regulile morale sunt niște datorii *prima facie* (D. Ross); sau gândim, poate, ca niște kantieni: regulile morale existente sunt niște « datorii » absolute; sau, poate, gândim ca niște „utilitariști normativi”. Sau, de ce nu, gândim ca toți aceștia la un loc. La nivelul intuitiv al gândirii morale regulile morale sunt privite ca și cum ar fi *absolute* deși, în realitate, știm că oricare dintre ele e revizibilă. Caracterul lor « absolut » înseamnă, de fapt, că la acest nivel *regulile au prioritate în fața calculului consecințelor*. O datorie morală va fi respectată chiar dacă, într-o circumstanță particulară, respectarea ei produce mai mult rău decât bine. Justificarea acestei atitudini este că, dacă acea regulă este respectată în general (într-un mare număr de cazuri), aceasta produce mai mult bine decât rău pe ansamblu. Numai atunci când excepția se repetă de un mare număr de ori se poate pune problema de a ne întreba dacă nu cumva respectiva datorie trebuie nuanțată. Iar la această întrebare nu poate răspunde decât gândirea critică. De pildă, într-un spital, un medic va decide aplicarea unui tratament nou unui pacient fără consimțământul informat al acestuia numai în condițiile în care codul deontologic îi permite acest comportament paternalist și nu după bunul său plac sau făcând de fiecare dată un calcul al consecințelor. Și va respecta această regulă chiar dacă, într-un caz particular, consecințele vor fi mai mult rele decât bune. El va decide cum să acționeze nu consultând de fiecare dată broșura în care e tipărit codul moral, ci în mod spontan, deoarece în calitate de ființă matură moral, a internalizat aceste norme etice. Cea mai mare parte a vieții morale a omului se desfășoară la acest nivel.

**Colegiul Corpus Christi, Oxford.
Grădina principală**

Dar apar și ocazii rare în care ne confruntăm cu conflicte normative, unele dramatice, sau vrem să introducem datorii noi, sau urmărim să contestăm justificat datorii încetățenite (e.g. atunci când o comisie europeană de etică medicală vrea să instituie un nou cod etic pentru medici) etc. Numai în asemenea situații trecem la

“**nivelul gândirii morale critice**”. Ce se întâmplă aici? Ei bine, în *cazuri excepționale* cum sunt cele menționate mai sus, unii dintre noi (reformatorii morali, comisiile de etică, etc.) încearcă să gândească *asemănător* unui arhanghel. Adică vom analiza o acțiune particulară aflată în litigiu (sau o clasă de acțiuni) cât mai detaliat cu putință (considerând toate circumstanțele reale și posibile), conform principiului utilitarismului acțional preferențial. Pe baza acestui principiu încercăm să rezolvăm conflictele normative, dilemele morale, să generăm reguli noi sau să anulăm unele reguli vechi aflate la nivelul intuitiv. O asemenea operațiune ia timp și efort.

Ce relație am putea spune că există între gândirea critică și gândirea intuitivă? Dacă am fi arhangheli, atunci am putea decide cu certitudine, *doar* prin gândire critică, ceea ce trebuie să facem în *fiecare* ocazie particulară, utilizând un calcul complet și instantaneu al consecințelor. Dacă am fi proli, nu am avea această capacitate ci ne-am ghida după “gândirea noastră intuitivă” și am fi supușii unor reguli generale și dispoziții morale. Situația aceasta nu e degradantă. Căci dacă dorim să asigurăm cea mai mare conformitate posibilă a vieții noastre morale cotidiene cu cea pe care ne-ar indica-o un arhanghel, în nici un caz nu va trebui să facem tot timpul ca el (adică să calculăm consecințele fiecărei acțiuni particulare), ci va trebui să sădăm în noi și în copiii noștri acele dispoziții, motivații, intuiții, principii uzuale care să aibă ca efect acel mod de viață care imită viața arhanghelului.

În rezumat, am putea spune că oamenii educați moral nu au de obicei dificultăți de a face judecăți morale cu privire la minciună, avort sau la abandonarea cuiva aflat în pericol. Reperetele morale pe care le învățăm încă din copilărie sunt suficiente pentru a ne ghida în ce privește aceste decizii (la nivelul intuitiv). Totuși, atunci când ne confruntăm cu dileme morale, cu inovarea de reguli noi sau cu abandonarea unora vechi avem nevoie de o *justificare* a deciziilor prin *raționare morală* (nivelul critic). **Justificarea morală** înseamnă dovedirea unui punct de vedere ca fiind moral prin prezentarea unor *temeiuri suficiente* în favoarea lui (în cazul nostru, justificarea e, în ultimă instanță, utilitaristă - maximizarea satisfacerii preferințelor). Teoria lui R. M. Hare asigură justificarea morală a actelor noastre particulare printr-o așa-zisă procedură “de sus în jos”, adică prin aplicarea principiului utilității, sau a unor reguli morale deduse din principiu, la evaluarea acestor acte (pe scurt, aplicarea unei teorii etice la actele evaluate). Acesta era și sensul inițial al expresiei “etică aplicată”.